

قرابادین (اقرابادین) نویسی و جایگاه الاقرابادین الکبیر شاپور بن سهل کوسعج به عنوان اولین قرابادین در تمدن دوره اسلامی

یوسف بیگ باباپور^{الف*}، سیدحسین مرعشی^ب

^{الف} دکترای تاریخ علم (تاریخ پزشکی دوره اسلامی)

^ب دکترای زبان و ادبیات عربی، عضو هیئت علمی دانشگاه شیراز

چکیده

کتاب الاقرابادین الکبیر، ترجمه از سریانی به عربی، از شاپور بن سهل کوسعج (متوفی ۲۵۵ هـق.) یکی از افتخارات تمدن دوره اسلامی است که از سده سوم هجری به یادگار مانده و خوشبختانه نسخی چند از آن در کتابخانه های ایران و جهان موجود است. مقاله حاضر با هدف بررسی کتب مربوط به دانش قرابادین مفرده و مرکب (ترکیب گیاهان دارویی) در طب کهن به بررسی جایگاه کتاب قرابادین شاپور سهل به عنوان اولین کتاب نوشته شده در این موضوع پرداخته است. ضمن آن به بررسی کتابهایی دیگر در این فن که پس از شاپور نگارش یافته و از او متاثر شده، پرداخته شده است.

تاریخ دریافت: مهر ۹۲
تاریخ پذیرش: آذر ۹۲

کلید واژه‌ها: اقربادین، قرابادین، داروسازی، فارماکولوژی، گیاهان دارویی، شاپور بن سهل کوسعج، الاقرابادین الکبیر.

مقدمه:

شاید بتوانیم تاریخ طب را قدیمی ترین شاخه در تاریخ علوم به حساب آوریم(۱). طب سنتی یکی از قدیمی ترین و غنی ترین شاخه های طب جهانی به شمار می رود که تقریباً تمام شاخه های طب را در بر می گیرد که به همراه این شاخه ها در مرحله اول تدوین قرابادین یا فارماکوپه ایجاد می شود(۲).

بر این اساس تاریخ شناخت گیاهان دارویی به عهد عتیق و دوران ارسطو (۳۳۰ق.م) می رسد. وی نخستین اندیشمندی است که در مورد رشد و نمو گیاهان مطالبی نوشته است. آثار ارسطو بدون هیچ مبنای علمی تا چندین قرن این کتاب مورد قبول همگان بود. بعدها تئوفراست (Teoferast)، شاگرد ارسطو را به عنوان پدر گیاه شناسی لقب دادند. بعد از او بقراط یا «هیپوکرات»، بزرگترین پزشک جهان باستان نام برد.

در دوران عتیق مشهورترین دانشمند در شناخت گیاهان دارویی پدانيوس دیوسکوريدس می باشد که خواص ششصد گیاه دارویی را در کتاب خود به نام ماتریا مديکا (Materia Media) جمع آوری نمود(۳). کاربرد وسیع گیاهان مفردات دارویی و رونق آن بر سرزمنی های شرقی به خصوص در دوره اسلامی به زمانی می رسد که شرق به ترجمه های آثار بقراط، جالینوس و دیوسکوریدس دست پیدا نمود(۴،۳).

مسلمانان در تاریخ علوم طبیعی به ویژه گیاه شناسی و داروشناسی همچون دیگر علوم با تحقیقات گسترده و آثار علمی، برتری خود را به اثبات رساندند و قرابادین های مختلفی را تدوین نمودند.

کتاب قرابادین کبیر (شاپور ابن سهل، متوفی ۷۰۹م) اولین فارماکوپه در بین مسلمانان به حساب می آید که به نوبه خود به تفصیل آن خواهیم پرداخت. پس از آن نیز کتاب های

درست است که فارماکولوژی اسلامی آغازش یونانی است؛ اما باید بدان توجه نمود که عنصر ایرانی هم در آن قابل ملاحظه و بررسی می باشد^(۶).

قربابادین ها اصولاً مجموعه ای از دستورات عملی است که در آن داروهای نباتی، حیوانی، معدنی به ترتیب اولویت الفای عربی ثبت گردیده و معلومات زیادی را در خصوص درمان بیماری، طرز ساختن و استعمال کردن داروهای گیاهی داده شده است^(۷).

پس از رشد و شکوفایی کتب اقربابادین در دنیای اسلام در قرن ۱۵م، اکثر دولت های پیشرفته نیز صاحب فارماکوپه شدند. مردم مغرب زمین نیز به قربابادین، خصوصیت حقوقی و دولتی دادند.

هر دارو تنها زمانی مورد استفاده قرار می گرفت که به قربابادین ها وارد می شد و در آنها قرار می گرفت^(۷). لزوم داروسازی زمانی بیشتر احساس می شود که دارویی که نتواند بیماری را معالجه نماید، یا شخصی چند بیماری داشته باشد. در این صورت ممکن است یک داروی ساده نتواند بیمار را معالجه نماید.

البته اگر یک داروی تکی پیدا شود که به تمامی موارد مورد نیاز بیمار پاسخ دهد و بیمار و بیمارها را کفایت نماید، بهتر است با همان داروی تکی معالجه گردد و از به کار بردن داروهای مرکب پرهیز شود^(۷).

در دایرة المعارف القرن العشرين، اقربابادين اين چنین بيان شده است: "هو علم مركبات العقاقير و بيان كيفية تركيبها"^(۸). از آنجایی که طبیعت، هزاران سال است که گنجینه های پیدا و پنهان خویش را نثار می کند و با گلها و گیاهان و میوه های دارویی بر زخمها مرهم می نهد و دردمدان را شفا می بخشد، بزرگترین معجزه این گیاهان و گلها و میوه های متنوع دارویی، این است که مصرف آنها چنان چه برابر دستور یک پزشک و با مطالعه انجام پذیرد، اغلب هیچ گونه عوارض جانبی ندارد.

از این رو فن اقربابادین جایگاه بالایی در طب کهن و طب نوین پیدا کرده است و توانسته است با پیدا کردن و پی بردن به اثرات داروهای گیاهی، میزان مصرف آن داروها را هم برای

قربابادین شناخته شده دیگری چون جلد بیستم کتاب "الحاوى" ذکریای رازی، کتاب پنجم "القانون" ابن سینا، "قربابادین خوارزمشاهی" اسماعیل جرجانی، "قربابادین کیر" محمدحسین شیرازی، "قربابادین قادری" میرمحمد اکبر و دیگران را نام برد.

بدین وسیله در ادویه مرکبه نیز، مثل طب، مسلمانان توانستند بر معلومات سابق بیافزایند و همچنین با توجه به وسعت قلمرو اسلام، مسلمانان را بیش از یونانی ها با انواع ادویه مفرد آشنا سازد.

در سال های گذشته تحقیقاتی در خصوص اقربابادین یا فارماکوپه انجام گرفته است که از آن جمله می توان به تحقیق یوسف سورعلی (پژوهشگر گاستروانترالوژی فرهنگستان جمهوری تاجیکستان) و پروفسور رئوف نوشروی (پژوهشگر شهر پیشاور پاکستان) و همچنین دکتر هادی صوصان شریعت (عضو هیئت علمی دانشکده داروسازی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان) اشاره نمود^(۵).

تعريف و أهمیت اقربابادین:

آگاهی و دانش به ماهیت و خواص دارویی ادویه مفرد و مرکبه که در زمینه علم دارو و گیاه شناسی قرار می گیرد به آن داروشناسی شناخت ادویه یا داروهای گیاهی می گویند.

می دانیم که ادویه به دو بخش، ادویه های مفرد و ادویه های مرکب یا همان قربابادین تقسیم می شود که شناخت و ترکیب قربابادین یا اقربابادین یا قربابادین از علوم وابسته به صیدلیه یا داروشناسی می باشد. کتاب هایی را در زمینه شناخت داروها و ترکیبات آنها در طی قرون متعدد مختلف نوشته اند که با آنها "قربابادین" گفته می شود^(۶).

کلمه اقربابادین، قربابادین، قرافبادین یا قربابادین از ریشه سریانی کرافیدین (Crappidion) به معنای رساله مختصر می باشد^(۶) و در زبان فرانسوی به آنtrapotique (Therapeutic) گویند.

قربابادین، یا داروسازی یکی از مباحث اصلی در پزشکی ستی است که با نگارش این گونه کتاب ها مسلمانان مثل طب بر معلومات گذشته امکان آن را پیدا کرده اند که بیافزایند و

برای تبیین بهتر موضوع به اهمیت فن قرابادین در دو اثر بسیار مهم و شاهکار طبی یعنی مفاتیح العلوم خوارزمی و قانون
ابن سینا می پردازیم:

در مفاتیح العلوم، خوارزمی در بخش ادویه مرکب نخست به تریاق اشاره شده است، وی آن را از تیریون یونانی و پادزه‌ی‌ی برای برخی سمهای می‌داند(۱۷).

خوارزمی‌داروهای معجون شده را این‌گونه نام می‌برد:
ایارجات (ایاره‌ها، داروهای مرکب مسهل)، مطبوخات (پختنی‌ها)، حبوب (حب‌ها)، لعوقات (مکیدنی‌ها)، افراص (قرص‌ها)، جوارشنات، اضمده (ضمادها)، اطليه (مالیدنی‌ها)، ادنه (روغنها)، اشربه (شربت‌ها)، ربوب (رب‌ها)، انبجات (مرباها) و میبه (داروهای ترکیبی از به و شراب).

خوارزمی در ادامه از ادویه‌های مرکب از قبیل، حقن (حقنه‌ها برای درمان با تنقیه)، شیافات و حمولات و فرزجات (شیاف در مقعد و فرج)، اکحال و ذرورات و بروdat (داروی خنکی بخش چشم)، مراهم (مرهمهای جراحات و دملها)، سنونات (داروهای تمیز کننده دندان)، غمر (غمرهای زنان بر صورت خود می‌مالند)، غسولات (داروهای شستشوی زخم)، نطولات (جوشاندها)، مسکوبات (مایعات صاف شده)، وجورات (داروهای غرغره)، سعوطات (قطرهای بینی)، لدوdat (داروهایی که از کنار دهان به بیمار می‌دهند) و لعوقات (مکیدنی‌ها) نام می‌برد(۱۸).

ابن سینا در کتاب پنجم القانون فی الطب به نام قرابادین، به مواردی مهم از دانش قرابادین اشاره می‌کند. وی نخست انواع تریاک و دیگر معجون‌های بزرگ را بررسی می‌کند، از جمله قرص پیاز دشتی، معجون فلاسفه (زنگی)، معجون شلیشا، انوشدارو، معجون‌های جالینوس و سپس به ایارجهای (معجونهای مسهل) می‌پردازد، از جمله معجون لوغازیا، ایارج جالینوس، ایارج ابتکاری بوعلی.

حکیم به گوارش‌ها نیز توجه می‌کند، از جمله گوارش زیرهای، گوارش متوكل، گوارش فلفل‌ها، گوارش خرما، ریم‌آهن، گوارش هندی و گوارش مشک.

از دیگر قرابادین‌های مهمی که از بین حکما و دانشمندان نزدیک به زمان معاصر را نمی‌توان فردی را هم سنگ میر

درمان ذکر کند تا درمان با دارویی صورت گیرد که هیچ نوع عارضه ثانویه‌ای در بدن ایجاد نکند.

شاید به همین دلیل است که سالیان زیادی پس از انتشار کتب و رساله‌های اقرباً‌بازین، داروسازان آن فنون را پایه و اساس ساخت داروهای شیمیایی قرار داده و از شیوه ترکیبی آنها برای ساخت داروهای مدنظر خود کمک گرفتند. با توجه به اینکه همواره در طول تاریخ، در بیمارستان‌ها انواع حب‌ها، تریاق‌ها، معجون‌ها مورد استعمال بود(۹).

کتابهای داروئی مانند صیدله ابو ریحان بیرونی (متولد-۴۴۰ق) و موجز ابن تلمیذ (متولد-۵۶۰ق) راهنمای داروسازی بودند.

در منابع طبی، داروسازی به نام صیدله و مسئول امور داروئی بیمارستان صیدلانی نام داشت (۱۰). به موازات این عنوانیان یا پیش از آن واژه فارسی شرابخانه به داروخانه و شرابی یا شربتدار به داروسازان بیمارستانی اطلاق می‌گردید (۱۰).

برخی نخستین کتاب اقرباً‌بازین یعنی طریقه ترکیب داروها را به جابر بن حیان شیمیدان مشهور اسلامی و از دانش‌آموختگان محضر امام صادق(ع)- نسبت می‌دهند (۱۱، ۱۲، ۱۳).

نگاهی به پیشینه قرابادین نویسی:

از جمله مهم ترین کتاب‌های پزشکی و بخصوص داروسازی قرن پنجم به قبل، می‌توان به الادویه المفردہ‌ها یا مفردات برای شناسایی داروهای ساده و غیرترکیبی، و قرابادین ها برای داروهای ترکیبی و سوموم است.

از جمله مفردات، می‌توان الرحمة النباتية ابن رومیه (متوفی ۶۳۷ق) و در زمینه داروهای ترکیبی می‌توان الاقرباً‌بازین الكبير شاپور، نام برد (۱۴). در زمینه قرابادین‌ها همچنین می‌توان علاوه بر ترجمة کتاب بسیار مهم الحشائش دیوسکوریدس و تفسیر کتاب جالینوس درباره سمهای و پادزه‌ها توسط بحیی نحوي، به کتاب السموم ابن وحشیه و رسالات ابن جلجل اشاره کرد (۱۵، ۱۶).

سید محمد مؤمن حسینی تنکابنی دیلمی (طیب مخصوص شاه سلیمان صفوی) در تالیف خود موسوم به تحفه المؤمنین یا تحفه سلیمانی در قرن ۱۰ هجری به ذکر مطالبی پیرامون مفردات و خواص آنها و تریاقات، مطبوعات، ایارجات، ادھان، مطیبات و ... می پردازد.

قربادین صالحی اثر محمدصالح بن محمد بن محمدصالح قایینی هروی، تالیف سال ۱۱۷۹ق. یکی دیگر از قرابادین ها می باشد.

مولف در این کتاب پس از دیباچه (حمد و ثنای خداوند)، سبب تأليف کتاب، نصیحت اطبا و احتیاج به علم طب، نصیحت مرضی و ضرورت تداوی در مرض) مقدمه ای را آورده و پس از آن کتاب را در بیست و هشت باب (هر باب مبنی بر چند فصل و مرتب است به ترتیب حروف تهجی) می باشد جمع آوری نموده است.

از دیگر کتب قرابادین که به معرفی عنوانی آن اکتفا می کنیم می توان به موارد زیر اشاره نمود:

الصیدله و الابدال، تالیف زکریای رازی که در آن، داروهای یونانی، سریانی، مسیحی، ایرانی و فلاسفه بزرگ ذکر شده است. این کتاب را ابویکر علی بن عثمان کاشانی در قرن ۷ هجری به فارسی ترجمه کرد.

ابوریحان بیرونی کتاب صیدنه را در داروشناسی تأليف کرد که به سبب تقسیم بنده داروها و شیوه استفاده از انواع آنها و تفاوت خواص بر حسب نوع استفاده از آنها، و ذکر نامهای یونانی و سریانی و عربی و ایرانی داروها از مهم ترین آثار در نوع خود به شمار می رود.

قربادین جالینوس

قربادین سقراط

قربادین شفایی، تالیف مظفر بن محمد الحسینی شفایی
قربادین معصومی، تالیف معصوم بن کریم الدین طیب
شوستری شیرازی

قربادین منصوری، تالیف منصور بن محمد فقیه
قربادین سمرقندی، تالیف نجیب الدین محمد بن علی
سمرقندی

حسین بن هادی عقیلی علوی خراسانی شیرازی خواهر زاده حکیم نامدار و بسیار مشهور ساکن هند یعنی حکیم علویخان پیدا کرد «قربادین کبیر» می باشد.

کتاب «قربادین کبیر» در نوع خود جامع ترین کتاب قرابادین موجود تا زمان معاصر است.

این کتاب شامل یک مقدمه و بیست فصل می باشد که فصل اول در بیان غذا و دواء، فصل دوم در باب مرکب القوى و ذوالخاصيه، فصل سوم در باب مزاج و اقسام آن، فصل چهارم در باب مزاج ادویه و غذاهای و به همین ترتیب فصول بعدی در باب های احتیاج به ترکیب ادویه، ترکیب کیفیت ادویه، شناخت درجات مزاج ادویه، در ترکیب خواص آنها، استخراجات مقادیر و شربتها، ادویه مفرد و مذکبه و خواص آنها، زمان خوردن و مدت ادویه داروهای ترکیبی، سبب اختلاف اقوال اطبا در ماهیت و خواص ادویه، طریقه دریافت ادویه و حفظ آن، آدام طعام خوردن و نوشیدن و غذایهای که جمع آنها با هم مناسب نیست و ...

یکی دیگر از قرابادین ها «قربادین قلانسی» که برگرفته از منابع عمده طب سنتی مانند «قانون» ابن سینا، «الحاوی» رازی، «ذخیره خوارزمشاهی»، «المنصوری» رازی و ... می باشد که یکی از قرابادین های مشهور قرن هفتم هجری به بعد است.

این قرابادین به لحاظ نظم ویژه در برداشتن اطلاعاتی در مورد اوزان و مکاییل و شیوه های علمی آماده سازی ترکیبات دارویی، اعمار ادویه و نکات کلیدی و مهم دیگری مورد توجه بوده است.

از دیگر قرابادین «قربادین» قادری اثر حکیم میر محمد اکبر معروف به اکبر شاه ارزانی در فاصله سالهای ۱۱۲۶ - ۱۱۳۰ تأليف شده و در این کتاب با توضیحاتی که مولف در مقدمه آورده الفاظ کتاب قرابادین را با علامت اختصاری تعیین شده برای هر یک از زبانهای فارسی، عربی، یونانی، هندی و نیز کیفیتها و درجات ادویه مفرد مشخص نموده است.(۱۸).

در این کتاب گیاهان دارویی به ترتیب حروف الفبای عربی آمده و پس از ذکر مشخصات ظاهری گیاه نسبت به خصوصیات دارویی آن و سپس مصرف آن برای بیماریهای مختلف و طرز استفاده نکاتی ذکر شده است.

رازی اقربادین خود را برخلاف دیگر اقربادین‌های نوشه شده که تنها به ذکر گیاهان و خواص آن پرداخته‌اند، به صورت مقایسه‌ای بین دیدگاه خود با سایر دانشمندان مشهور علم داروگی‌ای شناسیارائه داده است که نظر مورخان مغرب زمین نیز درباره این کتاب آن است که رازی در این کتاب تمام عقاید پژوهشکان یونانیو عرب و روم را با نظرات خود گردآورده است.

این کار وی را می‌توان در جهت ترجمه متون یونانی و ورود آن به عرصه علوم اسلامی نیز بالهمیت و ارزش خاص ارزیابی نمود.

رازی در اقربادین خود ^{۶۳۰} داروی گیاهی را به ترتیب حروف الفبای عربی نام برده است (۲۰).

رازی نه تنها در کتاب الحاوی خود مطالعاتی عمیق نسبت به گیاهان دارویی داشته، بلکه او درباره فارماکولوژی و همه واژه‌هایی که تا آن زمان از دانشمندان غرب و شرق باقی مانده بود به بحث می‌پردازد (۲۰). دانشمندان مسلمان نیز در تاریخ علوم طبیعی به ویژه داروسازی و گیاه شناسی همانند سایر علوم برتری خود را با تحقیقات گسترده و آثار علمی ارزشمند به اثبات رسانده و در این زمینه خدمات برجسته‌ای انجام داده‌اند.

رازی در این کتاب بیشترین مقایسه را با دیدگاه‌های علمی-پژوهشکی جالینوس انجام داده است وaz دیگر پژوهشکانی که بهره می‌برد، می‌توان به دیسکوریدوس، اریبیاسیوس، بولس و... اشاره نمود. رازی همچنین در این کتاب، دیدگاه‌های دانشمندان مسلمان همچون ابن ماسویه، ابو جریح و... را نیز ذکر کرده است (۲۱).

شاپور بن سهل، اولین اقربادین نویس در تمدن دوره اسلامی

شاپور بن سهل گندیشاپوری، دانشمند داروساز مسیحی‌ایرانی بود که در نیمة دوم قرن سوم هجری در گندیشاپور زندگی می‌کرد. وی به قولی صاحب بیمارستان گندیشاپور بود.

قرباذین شاپور بن سهل گندیشاپوری ۱

قرباذین اثر امین الدوله ابن تلمیذ. ۲

ترکیب‌الادویه، اثر جالینوس و ترجمه سریانی حنین بن اسحاق. حبیش بن حسن اعسم این اثر را به عربی برگرداند. مفاتیح‌العلوم اثر خوارزمی، وی در مقاله دوم و باب سوم از فصل ششم به اقربادین می‌پردازد.

القرباذین ابن سینا که این رساله به زبان تازی است.

القرباذین یا کتاب القرباذین الكبير از محمد بن زکریای رازی. این اثر مشتمل بر ۶۲ باب است. رازی با آزمایش داروها و مواد، میراثی برای دیگر پژوهشگران طب باقی گذاشته است. رازی در این کتاب که آن را به ۲۲ جزء تقسیم نموده است و هر جزء نیز به باب‌ها و بخش‌های کوچکتری را تقسیم نموده است. این اجزا از بیماری‌های سر شروع و با بیماری‌های چشم، گوش و بینی، ریه، مری و معده، استفراغات، کبد و قلب و طحال، روده، رحم و چگونگی وضع حمل، کلیه، تب‌ها و بواسیر، سرطان و ورم‌ها، بیماری‌های داخلی و تناسلی و معد، تب‌های وبا، بیماری‌های حاد، حصبه و طاعون، دواهای نافع بر سمها ادامه پیدا می‌کند. جزء ۲۰ و آن در معرفی داروهای مفرد بوده و جلد ۲۲ را به داروشناسی اختصاص داده است.

بدون شک زکریای رازی را می‌توان یکی از اثرگذارترین پژوهشکان در گستره‌ی دانش پژوهشکی ایران دانست و دلیل این گفته فهرست ۱۸۴ آثار در علوم مختلف است که ابوریحان بیرونی تقریباً یک سده پس از رازی از فعالیت‌های او گرد آورده (۱۹۸).

در خصوص نقش رازی در گستره علم پژوهشکی به سفرهای مختلف علمی او می‌توان اشاره نمود که مدعای این سخن نوشته‌های ابن ندیم، زندگی نامه نویس اسلامی، بیرونی، ابن ابی اصیعه، حاجی خلیفه و...

۱- این اثر نخستین اثری است که به قرباذین مشهور بوده است. این کتاب ۲۵ باب دارد و تاسده ششم هجری، که کتاب معروف ابن تلمیذ تألیف شد، بسیار مورد استناد بوده است. این کتاب از سوی راقعان این سطور اخیراً در تهران (شر سفیر اردhal - ۱۳۹۲) تصحیح و منتشر شده است.

۲- این کتاب در قرن ششم هجری تألیف شد و به علت گستره بودن و حجم بالای مطالب، کتاب مشهور شاپور بن سهل را از رونق انداخت.

شاپور بن سهل فرزند سهل کوسج از دو برادر دیگر (خذاویه و یوحنا) به مراتب مشهورتر بود. وی دوران کودکی را در بغداد گذراند و پیشکی را نزد پدر فرا گرفت. گویا در روزگار متوكل در دربار او جایگاهی بلند داشت. با این همه، بغداد را رها کرد و به جندی شاپور رفت و ریاست بیمارستان این شهر را بر عهده گرفت و در آنجا به درمان بیماران و تألیف اثر مشهورش، *القربادین* (الکبیر)، نخستین اثر جامع داروسازی در دوره اسلامی (۲۰) مشغول شد. شاپور برخلاف عده‌ای از اطباء و رؤسای بیمارستان جندی شاپور، اصولاً به رفتن به بغداد و تهیهٔ مال و متعاع و به دست آوردن جاه و جلال توجهی نداشت و همیشه در جندی شاپور به مطالعه و خدمت کردن روزگار می‌گذرانید. تا این‌که در سال ۲۴۷ق. بود که به خدمت متوكل خلیفه عباسی در آمد و به خلفای بعد از او هم خدمت کرد. وی از جمله داروشناسانی بود که اطلاعات علمی جندی شاپور را به بغداد انتقال داد.

او در نهایت در سال ۲۵۵ق. م. درگذشت.

تألیفات او عبارتند از:

۱. ترجمة کتاب صنعة الأدوية المركبة، از سریانی.
۲. کتاب قوى الأطعمة ومضارها ومنافعها که نسخه‌ای از آن در کتابخانه حلب موجود است.
۳. کتاب الرد على حنين في كتابه في الفرق بين الغذاء والدواء المسهل.
۴. کتاب القول في النوم واليقظة.
۵. کتاب أبدال الأدوية، که در باب معادله و جانشین‌های داروهاست.
۶. کتاب الأشربة و منافعها و مضارها (۲۲، ۱۱، ۳، ۱۴).
۷. کتاب قرابادین / *القربادین* (الکبیر): که در باب تدوین شده است و در بیمارستان به آن عمل می‌کردند. این کتاب در بیمارستان‌ها و دکان‌های عطاران و داروفروشان مورد استقبال هجری در دکان‌های داروشناسی و بیمارستان‌های بغداد و ایران از آن استفاده می‌کردند تا این‌که قرابادین ابن تلمیذ جای آن را گرفت.

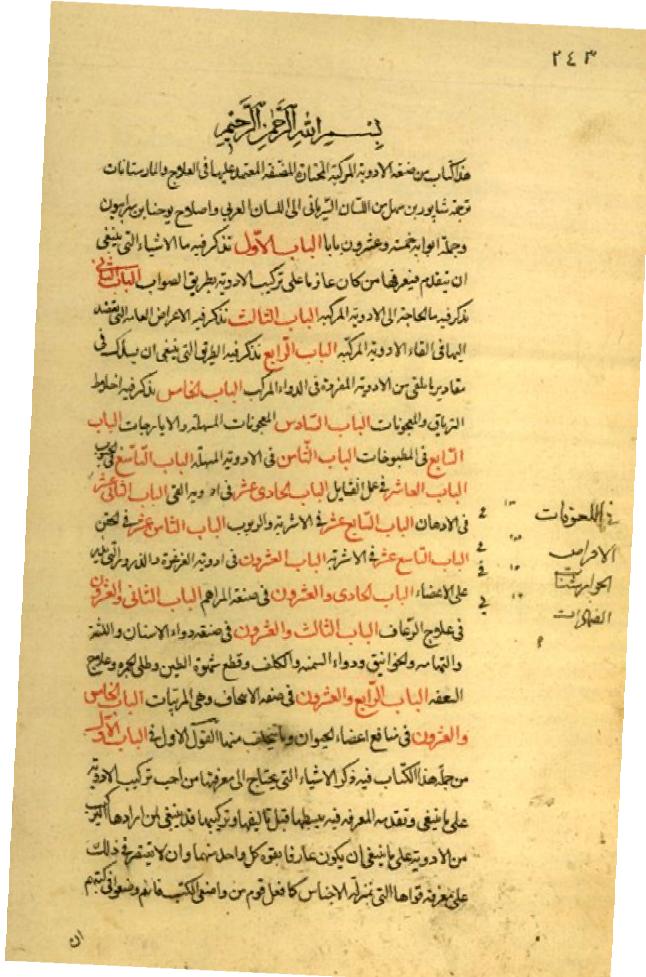
پدر او سهل کوسج (کوسه) از پزشکان مسیحی مدرسه جندی شاپور، اهل اهواز (۲۲) و مشهور به «ربن طبری»، از بزرگان و دبیران مرو بود که شغل دیوانی را که در خانواده وی موروثی بود، رها کرد و برای خدمت به خلق به پیشکی پرداخت و به همین سبب به «ربن» یا «ربان» که «سرور و معلم ما» معنی می‌دهد، مشهور شد. این عنوان در اغلب آثار تاریخ‌نگاران مسلمان به شکل‌های مختلف تصحیف شده است، به طور مثال ابن‌نديم در حدود سال ۳۷۰ق. هنگام نام بردن از علی، فرزند سهل، این عنوان را به تأکید «ریل» (یا شاید زیل) آورده است (۲۲). همچنین نام ربن یا ربان بسیاری از محققان قدیم و جدید را برآن داشت که این پدر و پسر را یهودی بدانند (۱۱، ۲۲)؛ در حالی که علی ابن ربن خود تأکید کرده که نخست پیرو آیین مسیح بوده، و بعدها با غور و تفکر در اندیشه‌های اسلامی و معانی قرآنی و نیز با راهنمایی و ترغیب خلیفه متوكل به اسلام گرویده است و پیداست که پدرش سهل را نیز باید در شمار مسیحیان دانست. ربن طبری نخستین معلم فرزند پرآوازه‌اش علی بود و این پسر در فردوس الحکمه بسیاری از دیدگاه‌های پیشکی و نسخه‌های درمانی پدر را نقل کرده است.

البته قسطی (۲۲) اشتباهًا سهل را فرزند شاپور دانسته، و به همین سبب او را سهل بن‌شاپور بن هل نامیده است، در صورتی که در دیگر مأخذ دوره اسلامی به نام پدر سهل اشاره‌ای نشده است.

به گفته ابن‌ابی‌اصیعه چون سهل ریشی انبوه داشت، به شوخي او را کوسه (کم‌ریش) لقب داده بودند. سهل در زمان محاصره بغداد توسط سپاهیان خراسان (۱۹۸ق)، پیشک شخصی هرثمه بن‌اعین، یکی از دو سردار مشهور مأمون بود و احتمالاً پس از ورود مأمون به بغداد در ۲۰۴ق. به خدمت او درآمد و در ۲۱۸ق. م. چندماهی پیش از مرگ مأمون درگذشت. گفته‌اند که وی به لحاظ داشتن لهجه خوزستانی در سخن گفتن به پای کسانی چون زکریا طیفوری، ابن‌ماسویه و امثال آنان نمی‌رسید، اما در درمان بیماری‌ها کمتر از آنان نبود. از میان سه فرزند سهل، شاپور به شهرتی کم‌نظیر رسید (۱۱، ۲۲).

کرد که اغلب پزشکی نویسان این دوره به نگارش نوعی از قرابادین، اعم از مفردات و مرکبات دست زدند.

لذا این مسلمانان بودند که توانستند بر معلومات پیشین بیافزایند و با توجه به وسعت قلمرو اسلام، جامعه اسلامی و جهان را بیش از یونانی‌ها با انواع ادویه مفرده و مرکبه آشنا سازند.

تصویری از آغاز نسخه خطی کتابخانه مجلس شورا (سنای سابق) از قرابادین شاپور سهل

یکی از مأخذ اصلی کتاب الاقراباذین، کتاب تقویم الصحه ابن بطلان است. الاقراباذین در شناسایی گیاهان طبی مورد استفاده بوده، اما هنوز روشن نشده است که بیرونی کدام یک از آثار شاپور را در کتاب الصیدلة خود مورد استفاده قرار داده است. پسر شاپور که رازی او را «ابن شابور الاوسط» می‌نامد، نیز کتابی با عنوان اقراباذین تألیف کرده است. هم‌چنین نقل و قولی است که کتابی از مؤلفی ناشناخته درباره داروهای ترکیبی با عنوان کتاب فی صنعة الأدوية المركبة المختاره اکنون در برلین نگهداری می‌شود؛ به رغم بحث و بررسی مشروح «زلهایم» در خصوص این اثر به نظر می‌رسد کتاب الاقراباذین شاپور بن سهل و ترجمة سریانی کتاب، شbahat‌های بسیاری در عنوان‌های باب‌ها و شروح آن‌ها و حتی میان شیوه وصف دارند (۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۱۰).

نتیجه‌گیری:

هرچند خاستگاه «قربادین»، تمدن یونان است، اما بی‌شك تکامل آن و حتی به جرأت می‌توان گفت آغاز آن به شکلی که امروز می‌شناسیم، تمدن اسلامی و اطبای دوره اسلامی است. به طوری که اولین قرابادین مدون و منظم را در دوره اسلامی (شاپور بن سهل کوسج، متوفی ۷۰۹م) تصنیف و یا به عبارتی از سریانی به عربی درآورد و یک سبک جدیدی در قرابادین نویسی نهاد و اولین فارماکوپه در بین مسلمانان را به وجود آورد.

تکامل این شاخه از دانش پزشکی دوره اسلامی را در آثار دانشمندان بزرگی چون زکریای رازی (کتاب بیستم الحاوی)، ابن سینا (کتاب پنجم القانون)، سید اسماعیل جرجانی (بخشی از ذخیره خوارزمشاهی) و دیگران می‌بینیم. دوره صفویه را نیز می‌توان به عنوان اوج قرابادین نویسی در تمدن اسلامی قلمداد

References:

- ۱ . سزگین، فواد.(۱۳۷۱). گفتارهایی پیرامون علوم عربی و اسلامی. ترجمه محمدرضا عطایی. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی؛ ص ۶۴.
- ۲ . نورعلی، یوسف. «گذشته، امروز، آینده «قربادین» و داروهای طب قدیمه اسلام و ایران». در خلاصه مقالات کنگره بین المللی تاریخ پزشکی. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی علوم پزشکی تهران؛ ص ۲۰۱.
- ۳ . دمیرچی، شهاب الدین.(۱۳۸۹). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام.قم: دفتر نشر معارف؛ ص ۱۳۳ و ۱۳۴ و ۱۳۵.
- ۴ . سارتون، جورج، (۱۳۸۳). مقدمه بر تاریخ علم؛ ج ۲، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۵ . سرمدی، محمد تقی. (۱۳۷۷). پژوهشی در تاریخ پزشکی و درمان جهان. تهران: انتشارات سرمدی.
- ۶ . زرین کوب، عبدالحسین.(۱۳۶۲). کارنامه اسلام. تهران: انتشارات امیرکبیر؛ ص ۶۰ و ۶۱ و ۱۴۲.
- ۷ . ابن سینا.(۱۳۷۰). قانون در طب. ترجمه عبدالرحمن شرفکندي. تهران: سروش؛ ج ۵، ص ۲۲۹.
- ۸ . وجدى، فريد.(بى تا) دائرة المعارف القرن العشرين. تهران: بي نا؛ ذيل مدخل: اقربادين.
- ۹ . ابن نديم، محمد بن اسحاق، (۱۳۸۱)، الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران، انتشارات اساطير؛ ص ۳۵۰.
- ۱۰ . افشار سیستانی، ایرج،(۱۳۷۲). خوزستان و تمدن دیرینه آن، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۲۰۶.
- ۱۱ . ابن ابي اصييعه، (بى تا) عيون الانباء في طبقات الاطباء، شرح و تحقيق از نزار رضا، بيروت: منشورات دار المكتبه الحياه؛ ج ۱، ص ۲۳۰ و ۳۰۹-۳۱۰ و ۱۶۱-۱۶۰.
- ۱۲ . حلبي، على اصغر . (۱۳۸۹). تاريخ تمدن در اسلام. تهران: اساطير؛ ص ۱۲۰.
- ۱۳ . الدوملي، نوري، علوم اسلامي وأثار عظيم آن در تحول علوم جهاني، تهران، انتشارات نويد نور، ۱۳۸۳ش؛ ص ۲۰۲.
- ۱۴ . سزگین، فواد (۱۳۸۰) تاریخ نگارش های عربی، به اهتمام خانه کتاب، ترجمه و تدوین آماده سازی مؤسسه نشر فهرستگان، ج ۳، تهران، چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ ج ۳ و ۲۴۴ و ۳۲۱ و ۲۲۳.
- ۱۵ . يحيى النحوى. (بى تا)، تفسير الترياق لجالينوس. بي جا، بي نا؛ ج ۳، ص ۱۵۹ و ۳۰۹ و ۳۱۰-۳۰۹.
- ۱۶ . الگود، سیريل. (۱۳۵۲). تاريخ پزشکي ايران. ترجمه محسن جاويidan. تهران: شركت بنی اقبال و شركا؛ ص ۱۲۷.
- ۱۷ . خوارزمي، ابو عبدالله محمد بن احمد كتاب. (۱۳۶۲). مفاتيح العلوم. ترجمه حسين خديوج. تهران: انتشارات علمي و فرهنگي.
- ۱۸ . ارزاني، محمد اکبر شاه.(۱۳۸۶). قرابادين قادری. تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
- ۱۹ . رازی، ابوبکر محمد بن زکریا. (۱۳۸۰). الحاوي. ترجمه سید محمود طباطبایی. تهران: انتشارات جهان کتاب.
- ۲۰ . حمارنه، (۱۹۶۱م). «مختصر قواعد سلیمانی، اولین نمونه خود در اسلام»، Archiv f. Gesch d. Med.، ش ۴۵، ، ص ۲۶۰-۲۴۷.
- ۲۱ . صفا، ذبیح الله، (۱۳۶۹). تاريخ ادبیات در ایران، تهران، انتشارات فردوس.
- ۲۲ . قسطی، (۱۳۷۴). تاريخ الحكماء، به کوشش بهین دارایی، ترجمه فارسی از قرن ۱۱ هجری، انتشارات دانشگاه تهران؛ ص ۱۹۶ و ۱۸۷ و ۲۰۷.
- ۲۳ . مدرس تبریزی، (بى تا). ریحانة الادب فى تراجم المعروفين بالكنية واللقب ياكني والقاب، تبریز، چاپخانه شفق، ج ۵، ص ۳۰۱.
- ۲۴ . نجم‌آبادی، محمود، (۱۳۷۵) تاريخ طب در ایران پس از ظهور اسلام تا دوران مغول، تهران، دانشگاه تهران؛ ص ۲۶.

- ۲۵ . سید جوادی، کمال، (۱۳۷۸) اثرآفرینان، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران؛ ج ۳؛ ذیل «شایبور بن سهل».
- ۲۶ . زرکلی، خیر الدین، (۱۹۹۲م). الاعلام، بیروت، دارالعلم للملايين؛ ج ۳، ذیل «شایبور بن سهل».
- ۲۷ . جهانگیری، علی اصغر. (۱۳۷۲). «مروری بر جایگاه گیاهان دارویی و ضرورتهای توسعه کشت و صنایع تبدیلی آن گیاهان دارویی». در مجله مجلس و پژوهش. ۵ ، آذر و دی.
- ۲۸ . غنیمه، عبدالکریم. (۱۳۶۴). تاریخ دانشگاههای بزرگ اسلامی، ترجمه نورا... کسایی . تهران: بزدان.
- ۲۹ . قهرمان، احمد. (۱۳۸۳). تطبیق نام های کهن گیاهان دارویی با نام های علمی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.